

הערבה במקרא

רוני סיבוני

היו עריה לשמה ארץ ציה וערבה
ארץ לא ישב בהן כל איש ולא יעבר בהן בן אדם (ירמיהו נא, מג)

מטרת

מאמר זה היא להציג את אזכוריה של הערבה במקרא, להסביר את משמעות המילה ערבה באזכורים אלו ולדון בכמה שאלות העולות מן הפסוקים.¹

מקורה הלשוני של המילה

השם ערבה השתמר לאורך השנים בשמה הערכי של הערבה הדרומית – ואדי אל ערבה. מקור המילה אינו ידוע. מספר רב של מילים מקורן בשורש ע.ר.ב אך משמעויותיהן רבות ומגוונות ולכן מניחים שהן נובעות משורשים שונים שבמרוצת הזמן התמזגו לשורש אחד. השורש ע.ר.ב בשיכול אותיות – ע.ב.ר, הוראתו בשפת הגעז² הוא חרב, יבש. פרט לכך לא נמצא קשר אטימולוגי ברור בין השם ערבה לבין אופיו של חבל הארץ הנקרא בשם זה.

המילה ערבה מופיעה פעמים רבות במקרא בצירוף המילים "מדבר" ו"ציה".³ לדעת חוקר המקרא שמואל אברמסקי המונח ערבה חל "על ארץ מישורית, לא נושבת ושוממה לחלוטין".⁴ מהפסוק "קול קורא במדבר פנו דרך ה' ישרו בערבה מסלל לאלהינו" (ישעיהו מ, ג) מסיק אברמסקי

1 המידע במאמר זה מבוסס על הערכים הרלוונטיים באנציקלופדיה המקראית, באנציקלופדיה עולם התנ"ך ועוד, וכן על סדרות פרשניות כמו "מקרא לישראל", "דעת מקרא", Anchor Bible, ICC, ועוד ומילונים מקראיים שונים
2 שפה שמית עתיקה שבה כתובים כתבי הקודש האתיופיים
3 ישעיהו מ, ג; לה, א; ו, נא; ג, ירמיהו ב, א; ג, יב; נא מג
4 ש' אברמסקי, מסילה בערבה: תולדות הערבה בימי המקרא, ירושלים תשי"ט

רוני סיבוני, חיה במושב
חצבה משנת 1969,
ובוגרת המחלקה למקרא
באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שהמושג ערבה היה כללי וחל על חבלי ארץ שוממים במדבריות המזרח הקדום כולו אך הצטמצם והפך לשם לחבל ארץ מסוים. על הקשר האפשרי בין המילים "ערב" ו"ערבי" החי במדבר לבין ערבה עמד אברמסקי כשהוא נתמך בצירופים "פְּעֶרְבִי בַּמִּדְבָּר" (ירמיהו ג, ב); "וְאֵת כָּל מַלְכֵי עֶרֶב וְאֵת כָּל מַלְכֵי הָעֶרֶב הַשְּׂכֵנִים בַּמִּדְבָּר" (שם כה, כד).⁵ המילה ערבה, בכל ספרי המקרא, כולל "ערבות...", מופיעה בתרגומים הארמיים כ"מִישְׁרָא" (עמק, מישור). המילה ערבה על נטיותיה מופיעה במקרא בשתי משמעויות:

- בספרי במדבר ודברים, ביהושע, שמואל, מלכים ודברי הימים, בפרקי ההיסטוריוגרפיה בירמיהו וכן ביחזקאל ובזכריה היא מצוינת כאזור גיאוגרפי.
- בפרקי הנבואה בישעיהו וירמיהו ובספר איוב נזכרת הערבה כשם כללי למקום חם, צחיח ושומם, מקום שבו המוות שורר ואדם אינו יכול להתקיים בו.

כשם לאזור גיאוגרפי נזכרת הערבה בצורת היחיד ערבה ונטיותיה השונות וכן בצורת הרבים בסמיכות "ערבות מואב", "ערבות ירחו" ו"ערבות המדבר". כשם כללי מופיעה המילה ערבה בלשון יחיד ופעם אחת ברבים "ערבות".⁶

הערבה כמושג גיאוגרפי

הערבה: מהכנרת ועד ים סוף

המילה ערבה מופיעה במקרא כשם כולל לשקע המשתרע בין הכנרת בצפון ומפרץ אילת בדרום — "פָּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבֵאוּ הַר הָאֱמֹרִי וְאֵל כָּל שְׂכֵנָיו בְּעֶרְבָה בְּהַר יִבְשָׁפֶלֶה וּבִגְבֹ" (דברים א, ז), או לחלקים ממנו — "אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בַּמִּדְבָּר בְּעֶרְבָה מֹל סוּף בֵּין פְּאָרְן וּבֵין תְּפֹל, לְלָבֶן וְנַחְצֹרֹת וְנְדִי וְהַבֹּ" (דברים א, א).⁷ יש הגורסים כי כל בקעת הירדן מהכנרת ועד ים הערבה (=ים המלח), נקראה ערבה בלשון יחיד ואילו השמות "ערבות מואב" ו "ערבות יריחו" ברבים ניתנו לדרומה של בקעת הירדן.

הערבה: מאזור הנחלים יבוק ותרצה ועד אזור חצבה

הגיאוגרף זאב משל, במאמרו על תחומה של הערבה המקראית, מתבסס על הגדרות גיאוגרפיות ועל ההבדלים הברורים בין חלקיו השונים של הבקע המשתרע בין ים כנרת למפרץ אילת. לאחר סקירה מפורטת ומעמיקה של הפסוקים בהם נזכרת הערבה במקרא הוא מציע כי "הערבה המקראית היא אותו חלק מהבקע המכוסה בקרקע דלה ומלוחה האופיינית לתצורת הלשון שבמרכזו ים המלח [...] הוא משתרע מאזור כניסת הנחלים יבוק ותרצה אל הבקע ועד אזור חצבה".⁸ כפי שנראה בהמשך דווקא הסקירה היסודית והמפורטת של הפסוקים במקרא היא בעוכריה של הצעה זו, ומשל עצמו מסתייג: "אולם לא כל הפסוקים המזכירים את הערבה הם חד משמעיים מבחינה גיאוגרפית ומכוונים בפרוש למסקנתנו". למרות זאת הצעתו של משל מקורית ומעניינת, ויש לה, גם אם באופן חלקי בלבד, על מה שתסמוך.

הערבה: נתיב מרכזי מצפון לדרום ומרכז של מנרות הנחושת

ערכה העיקרי של הערבה (הדרומית — זו הנקראת כך היום) היה בזכות הדרך החשובה אל חוף ים סוף שעברה לאורכה ואפשרה את סחר הבשמים בין ארץ ישראל לערב וכן בזכות מחצבי הנחושת שהיו בשוליה. דוד יצא למלחמה באדום וכבש את גיא המלח (שמואל ב ח, יג; דברי הימים א יח, יב-יג); שלמה שלח אנשים מירושלים לעציון גבר כדי לבנות שם אוניות וחירים מלך צור שלח את יורדי הים

^[1] שם, עמ' ח-ט

^[2] "זאב ערבות", ירמיהו ה, ו

^[3] וכן יהושע יב, ג; שמואל ב, כט; ד, ז

^[4] ז' משל, "תחומה של הערבה המקראית", מחקרי יהודה ושומרון יח (תשס"ט), עמ' 15-29

שלו עם אנשי שלמה כדי לשוט מעציון גבר לאופיר ולהביא זהב (מלכים א ט, כו-כח; דברי הימים ב ח, יז-יח); גם יהושפט ניסה לחזור על מבצע זה (מלכים א כב, מט); אמציהו יצא למלחמה כדי לכבוש את גיא המלח ואת הסלע (מלכים ב יד, ז; דברי הימים ב כה, יא).

לכל אורך הערבה נמצאו שרידי מצודות מתקופת הברזל שתפקידן היה לשמור על אדום מפני פלישות ממערב. בתקופה הכנענית המאוחרת היו הערבה ובקעת הירדן גבולה המזרחי של ארץ כנען.⁹ בתקופה הישראלית ישבו בני ישראל גם בעברו המזרחי של הירדן, והערבה נזכרת כגבולה המערבי של נחלת שבטי ראובן וגד.¹⁰ הערבה הדרומית שימשה גבול בין יהודה לאדום.

הערבה נזכרת בין חבלי הארץ העיקריים: "פָּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבֵאוּ [...] בְּעֶרְבָה בְּהַר יִבְשָׁפֶלֶה וּבִגְבֹב וּבְחוּף הַיָּם אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַלְבֹנוֹן עַד הַנְּהָר הַגָּדֹל נְהַר פְּרָת" (דברים א, ז).¹¹ בנוסף לחבל הארץ הנקרא ערבה נזכרים גם "ים הערבה" הוא ים המלח,¹² "בית הערבה" — עיר בנחלת יהודה,¹³ או בנחלת בנימין,¹⁴ דרך הערבה¹⁵ ונחל הערבה.¹⁶

המילה ערבה בצורתה זו נזכרת לראשונה בדברים א, א בתיאור המקום שבו נשא משה את נאומו: "אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל כָּל יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן: בַּמִּדְבָּר בְּעֶרְבָה [...]". בהמשך ספר דברים נזכרת הערבה בתיאור מסעות בני ישראל לכנען ובתיאור גבולות הארץ ואזוריה השונים.¹⁷ אי אפשר להתעלם מהקושי הגדול העולה מהפסוק שבו נאמר על הר עיבל והר גריזים: "הֲלֹא הִמָּה בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן אַחֲרֵי דָרָךְ מְבֹוא הַשָּׁמֶשׁ בְּאֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי הַיֵּשֵׁב בְּעֶרְבָה מֹל הַגְּלִגֹל אֲצֵל אֱלוֹנֵי מֶרֶה" (דברים יא, ל). מה לערבה ולהרים גריזים ועיבל הנמצאים ליד שכם? פרשנים וחוקרים רבים ניסו להתמודד עם הפסוק ללא הועיל. את ההצעה המשכנעת ביותר גם אם לא מושלמת העלה החוקר הבריטי J.H.Tigay הטוען שהפסוק נוצר בידי עורך אשר צירף שתי מסורות שונות שתיארו את מקום טקס הקללה והברכה. מסורת אחת תיארה את הטקס בהר גריזים והר עיבל ליד שכם ומסורת שנייה גרסה כי טקס זה התרחש בערבה ליד גלגל.¹⁸

אם בספר דברים נזכרת הערבה במסגרת התיאורים העתידיים של חבלי הארץ המיועדת, הרי ביהושע היא מופיעה בתיאורי כיבוש הארץ וגבולותיה ובתיאורי גבולות השבטים בתקופת ההתנחלות.¹⁹ עניין מיוחד יש בצירוף התמוה "לפני הערבה" בתיאור כיבוש העי: "וַיְהִי כַּאֲזֹת מִלֶּךְ הָעִי וַיִּמְהָרוּ וַיִּשְׁכִּימוּ וַיִּצְאוּ אֲנָשֵׁי הָעִיר לִקְרַאת יִשְׂרָאֵל לְמַלְחָמָה הוּא וְכָל עַמּוֹ לְמוֹעֵד [...] לְפָנֵי הָעֶרְבָה" (יהושע ח, יד). רד"ק מפרש: "לפני הערבה — לפני המישור אשר היה את פני העיר". הערבה על פי פירוש זה היא מישור. מניתוחו של הארכאולוג יוחנן אהרוני את מהלך הקרב עולה כי בני ישראל עלו אל העי מיריחו, היינו — מערבות יריחו שם חנו, וכי כוח ההטעיה הישראלי אשר משך אחריו את צבא האויב פנה אף הוא מזרחה אל ערבות יריחו. מכאן ש"לפני הערבה" משמעו בכיוון הערבה, היא ערבת יריחו.²⁰ חוקר המקרא יחזקאל קויפמן הציע לפרש ערבה כ"מדבר" הנזכר בפסוק הבא: "וַיִּצְנַעְעוּ יְהוֹשֻׁעַ וְכָל יִשְׂרָאֵל לְפָנֵיהֶם וַיָּצִטוּ דֶרֶךְ הַמִּדְבָּר", כלומר ערבה היא האזור המדברי הסמוך לעי.²¹

הערבה נזכרת עוד בשמואל א כג, כד בתיאור מנוסתו של דוד מפני שאול למדבר זיף, המזוהה כיום בדרום הר חברון. כאשר הזיפים ניסו להסגיר את דוד לשאול ברח דוד עם אנשיו ל"מִדְבָּר מְעוֹן

^[1] במדבר לד, ג-יג

^[2] דברים ג, יז

^[3] וכן ראו יהושע י, מ; יא, טז; יב, ח; שופטים א, ט

^[4] דברים ג, יז; וגם ד, מט; יהושע ג, טו; יג, ג; מלכים ב יד, כה

^[5] יהושע טו, ו; סא

^[6] יהושע יח, כב

^[7] דברים ב, ח

^[8] עמוס ו, יד

^[9] דברים א, ז; ב, ח; ג, יז; ד, מט; יא, ל

^[10] Tigay J.H., Deuteronomy (The JPS Torah Commentary), Philadelphia1996, pp 116-117

^[11] יהושע יא, ב; טז; יב, א; ג; ח; יח, יח; כב

^[12] י' אהרוני, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1974, עמ' 43

^[13] י' קויפמן, ספר יהושע, ירושלים 1970, עמ' 125

בְּעֶרְכָּהּ אֶל יָמִין [=דרום] הַיְשִׁימוֹן". מדבר זה רחוק מהאזור הידוע בשם ערבה אפילו בפירושו הרחב ביותר, ולכן נראה שכאן הכוונה לערבה במשמעות המקובלת בישעיהו, ירמיהו ואיוב, כלומר אזור צחיח ושומם.

לעומת זאת הערבה הנזכרת בשמואל ב ב, כט היא ללא ספק ערבת יריחו וערבת הירדן, בה הלכו אבנר ואנשיו כל הלילה אחרי העימות עם אנשי יואב בגבעון, עד הגיעם לאחר שחצו את הירדן מזרחה אל בירת ישראל הזמנית במחניים אשר בגלעד. אמנם בכרוחו מפני שאול במדבר מעון לא הגיע דוד לערבה, אולם כאשר ברח מאבשלום הוא נאלץ לעבור דרך "ערבות המדבר" היא ערבת יריחו ולהתעכב שם עד שיתבהרו פני הדברים (שמואל ב טו, כח). אחר כך נמלט גם משם (שם יז, טו).

בחזון הנביא יחזקאל (מוז, א-יב) על מעיין היוצא מבית המקדש ומפריח במימיו את המדבר, הוא מתאר את המים היוצאים מתחת הפתח המזרחי של בית המקדש, מפכים מתחת לקיר הדרומי והולכים ומתעצמים (יחזקאל מוז, א-יב). האיש הפלאי המלווה את הנביא בחזון פונה אליו "וַיֹּאמֶר אֱלִי הַמַּיִם הָאֵלֶּה יוֹצְאִים אֶל הַגְּלִילָה הַקְּדֻמוֹנָה וַיָּרְדוּ עַל הָעֶרְבָה ; וַיָּבֹאוּ הַיַּמָּה אֶל הַיַּמָּה הַמוּצְאִים וַנִּרְפְּאוּ הַמַּיִם" (שם, ח). המים שַׁיָּצְאוּ אל האזור שממזרח למקדש יָרְדוּ אל הערבה, יזרמו אל ים המלח וירפאו את מימיו.[[]^{22]} גם הנביא זכריה מזכיר את הערבה בהקשר דומה. בזכריה יד, א-כא מתוארת מלחמת הגויים בתוך ירושלים באחרית הימים. ה' יילחם בגויים וכשרגליו יעמדו על הר הזיתים ההר ייבקע ממזרח למערב. ביום ההוא, אשר הוא לא יום ולא לילה, יָצְאוּ מִים חַיִּים מִירוּשָׁלַיִם חֲצִיִּים אֶל יַם הַמֶּלַח (בלשון הפסוק: הים הקדמוני) וחציים אל הים התיכון (הים האחרון) והנחל "יִסּוּבַּ כֶּל הָאָרֶץ כְּעֶרְכָּה מִגִּבְעַ לְרִמּוֹן וַנִּבַּר יְרוּשָׁלַם וַרְאָמָה וַיִּשְׁבַּח תַּחֲתֶיהָ לְמַשְׁעַר בְּנִימָן עַד מְקוֹם שַׁעַר הָרְאשׁוֹן עַד שַׁעַר הַפְּנִים וּמִגְדַל חֲנַנְיָאל עַד יַקְבִּי הַמְּלֶךְ" (שם, י).

דרך הערבה

כמה דרכים כונו בשם "דרך הערבה": "דרך הערבה" נזכרת לראשונה בדברים ב, ח. משה מתאר שם את מסעות בני ישראל מקדש ברנע דרך ים סוף בעוקפם את אחיהם בני עשיו היושבים בשעיר בדרכם לערבות מואב: "וַנַּעֲבֹר מֵאֵת אֲחִינוּ כְּנִי עֲשׂוּ הַיְשָׁבִים בְּשַׁעִיר מְדִרָהָ הָעֶרְבָה מֵאֵילַת וַיַּמְעִיזֵן גְּבַר ; וַנִּפְּן וַנַּעֲבֹר דֶּרֶךְ מְדִבְרַ מוֹאָב". זו הדרך שיצאה ממפרץ אילת צפונה לערבות מואב ונמשכה לאורך הערבה של ימינו.

"דרך הערבה" מופיעה במקרא בתיאור ההתרחשויות שאחרי מות שאול ובניו. בעוד בני יהודה מכתירים את דוד בחברון, הכתיר אבנר בן נר את איש בושת בן שאול במחניים אשר בגלעד על שבטי ישראל (שמואל ב, ב). לאחר מות אבנר באו רכב ובענה הבארותים למחניים, היכו את איש בושת, הלכו דרך הערבה כל הלילה והביאו את ראשו של איש בושת לדוד בחברון.[[]^{23]} דרך הערבה המצוינת כאן מוליכה מהגלעד שמצפון לסוכות דרך מחניים עד חברון. הדרך עוברת בחלקה בשקע הערבה הצפוני ובערבות מואב. לאחר נפילת ירושלים בידי הכשדים ניסה צדקיהו מלך יהודה לנוס בדרך הערבה.[[]^{24]} סביר להניח שכאן הכוונה הייתה לדרך אל הערבה.

נחל הערבה

נחל הערבה נזכר במקרא פעם אחת בלבד — בנבואת עמוס.[[]^{25]} עמוס, שניבא על ישראל בימי ירבעם בן יואש, נוזף בעם ובמנהיגיו על הביטחון העצמי המופרז ועל גאוותם הרבה: "הַשְׁמִיחִים לְאֵא-

^[1] כאן "הערבה" היא אזור ים המלח והרבר תואם את הצעתו של משל (לעיל הערה 8)

^[2] שמואל ב ד, ז

^[3] מלכים ב כה, ד; ירמיהו לט, ד; נב, ז

^[4] עמוס ו, יד

דָּבַר הָאֲמָרִים הָלוֹא בְּחֻזְקוֹ לְקַחְנוּ לָנוּ קַרְנָיִם" (עמוס ו, יג).[[]^{26]} הנביא מזהיר: "פִּי הִנְנִי מְקִים עֲלֵיכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל נְאֻם יְהוָה אֱלֹהֵי הַצְּבָאוֹת גּוֹי וְלָחֲצוּ אֶתְכֶם מְלִבּוֹא תָמַת עַד נַחַל הָעֶרְבָה" (שם, יד). לגבי זיהוי נחל הערבה חלוקות הדעות. היו שגרסו בעקבות תרגום השבעים ופירוש רש"י כי הכוונה לנחל מצרים — ואדי אל עריש. אולם עמוס ניבא בתקופת ירבעם השני, שבה שלטון ממלכת ישראל לא הגיע לאזור דרומי זה. בהתייחס להקבלה בין הפסוק שצוטט לעיל מעמוס (ו, יד) לבין הפסוק המתאר את גדולתו של ירבעם בן יואש: "הוא הָשִׁיב אֶת גְּבוּל יִשְׂרָאֵל מְלִבּוֹא תָמַת עַד יַם הָעֶרְבָה" (מלכים ב יד, כה), סביר יותר להניח שנחל הערבה הוא אחד הנחלים הנשפכים מערבות מואב לים המלח, אולי נחל זרד או חלקה הדרומי של הערבה — נחל הערבה המוכר בשמו זה בימינו.

אברמסקי מציע שנחל הערבה הוא עמק הערבה שמצפון לים המלח. קשה לקבל את הצעתו של משל לזהות את נחל הערבה עם נחל צין.[[]^{27]} כאמור, עמוס ניבא על ישראל בימי ירבעם בן יואש — תקופה שבה שררו יחסים תקינים בין ישראל ליהודה ואין כל סיבה להניח שירבעם כבש חלקים גדולים מיהודה עד לגבולה הדרומי. לעומת זאת ירבעם נלחם בארמים וכבש מהם את האזורים שממזרח לירדן — גלעד ומואב.

מן הראוי להזכיר גם את דבריו של שלמה מאנדלקרן בקונקורדנציה למקרא, ערך "עֶרְבַיִם", שם הוא מביא דעת מיעוט שנחל הערבה המוזכר בעמוס הוא נחל שבו גדלים עצי ערבה, בדומה לנחל הערבים שבישעיהו טו, ז.

ערבות מואב וערבות יריחו

בערבות מואב חנו בני ישראל אחרי הניצחון על עוג מלך הבשן ולפני המפגש עם בלק בן ציפור מלך מואב ובלעם בן בעור שבא לקלל ויצא מברך.[[]^{28]} בערבות מואב פקדו משה ואהרון את העם יוצאי מצרים.[[]^{29]} שם גם ציווה ה' לעם ביד משה את המצוות והמשפטים[[]^{30]} ושם נפרד משה מהעם לפני מותו.[[]^{31]} אזור זה , החלק הדרומי של בקעת הירדן המזרחית, משתרע מוואדי נימרין בצפון ועד ים המלח בדרום, ממורדות רמת מואב במזרח ועד הירדן במערב. השם "ערבות מואב" בא כרוב המקרים בצירוף ל"ירדן ירחו" ומכך מסיקים החוקרים כי היה זה שם קדום שלא היה בשימוש בשעת כתיבת ספרי המקרא ולכן צירפו לו את מילות ההסבר "ירדן ירחו".

בערבות יריחו חנו בני ישראל מיד אחרי עוברם את הירדן עם כניסתם לכנען, ולשם עברו בני ראובן, גד וחצי שבט מנשה, חלוצים לפני המחנה למלחמת כיבוש הארץ.[[]^{32]} בערבות יריחו עשו בני ישראל את הפסח הראשון בארץ,[[]^{33]} ומאות שנים אחרי כן השיגו שם צבאות נבוכדנצר מלך בבל את צדקיהו מלך יהודה אשר ניסה להימלט מידם אחרי נפילת ירושלים.[[]^{34]} ערבות יריחו הן שמו של החלק הדרומי של בקעת הירדן המערבית המקביל, פחות או יותר, לערבות מואב שממזרח לירדן. האזור נקרא על שם העיר יריחו אך אינו מתייחס רק לעיר ולסביבתה הקרובה אלא לחבל ארץ רחב יותר שגבולותיו אינם ברורים וייתכן שהשתרע מצפון ים המלח ועד ואדי עוג'ה או ואדי פרעאה.

לפני שנחתום חלק זה של דברינו אין אנו יוצאים ידי חובה בלא שנזכיר את איש הערבה היחיד

הנזכר במקרא הוא אבי עֶלְבּוֹן הערבתי, מגיבורי של דוד (שמואל ב כג, לא), הנקרא גם אביאל הערבתי (דברי הימים א יא, לב). אבי עֶלְבּוֹן היה ככל הנראה תושב בית הערבה.

^[1] עמוס ו, יג. לא דבר — עיר בגלעד; קרניים — עיר בכשן

^[2] לעיל הערה 8

^[3] במדבר כב, א

^[4] במדבר כו, ג; ג, נג

^[5] במדבר לו, יג

^[6] דברים לד, א; ח

^[7] יהושע ד, יג

^[8] יהושע ה, י

^[9] מלכים ב כה, ה; ירמיהו לט, ה; נב, ח

אתרים בערבה

כפי שראינו הערבה השתרעה, לפי חלק מהפסוקים, לכל אורך בקעת הירדן, מהכנרת ועד ים סוף. מאחר ומוקד ענייננו בחלקו הדרומי של האזור — הערבה של ימינו — נתייחס כאן, על קצה המזלג, לאתרים הנזכרים באזור זה:

סדום ועמורה אדמה וצביים (בראשית י׳; יג׳; יד׳; יט ועוד) המקומות לא אותרו אך החוקרים נוטים לקבל את הסברה ששכנו באזור המוצף היום במי האגן הדרומי של ים המלח. צוער (בראשית יג׳; יד ועוד) גם היא מערי הכיכר. מקומה המשוער הוא מדרום־מזרח לים המלח בסביבות א־צאפי או קצת צפונה משם באזור באב א דראע שממזרח ללשון.

גיא המלח — נקודה אדומית שנכבשה בידי דוד (שמואל ב ח, יג-יד, דברי הימים א יח, יב-יג ועוד) ומאוחר יותר בידי אמציהו (מלכים ב יד, ז ועוד), שהמשיך ולכד את הסלע. המקום לא זוהה בוודאות אך החוקרים סבורים שיש לזהותו עם א סבחה — אזור המלחה שמדרום לים המלח או במקום אחר בצפון הערבה.

גיא חרשים — נזכר ברשימות היחס של בני קנז (דברי הימים א ד, יג-יד). בנימין מזר משער שגיא חרשים נמצא בצפון הערבה (של ימינו) והיה חלק מאזור מכרות נחושת וברזל.

תמר — עיר בגבולה הדרומי של הארץ (יחזקאל מז, יט ; מח, כח)³⁶ שזוהתה בכיורר עם עין חצבה.³⁷ חצצון תמר — נזכרת בבראשית יד, ז כמקום שבו היכו כדרלעומר מלך עילם והמלכים בני בריתו את האמורי היושב שם. מאחר ומקובל שהיה המקום קצה של הארץ הנושבת היו שמצאו זיקה בינה לבין תמר הנזכרת ביחזקאל מז, יט ; מח, כח וזיהו אותה עם תמר. בדברי הימים ב כ, ב מוזהה חצצון תמר עם עין גדי.

אבֿת — תחנה במסעות בני ישראל בין פונון לעיי העברים (במדבר כא, י-יא ; לג, מב-מג). ההצעות לזיהויה נעות בין עין יהב מצפון מערב לפונון, דרך עין חצבה ועד אל עינה במואב מצפון לנחל זרד. פונן או פינן — תחנה במסעות בני ישראל במדבר (במדבר לג, מב-מג) ומקום מושבו של אחד מאלופי אדום (בראשית לו, מא). זוהתה עם ח'רבת פינאן שבשפולי הרי אדום שם נמצאו שרידים של כורים להתכת נחושת וכמות גדולה של סיגים. פונון הייתה כנראה מרכז חשוב ביותר להפקת נחושת בעיקר בתקופה הישראלית (ראו מאמר בספר זה).

הערבה כמושג כללי

כפי שראינו הערבה הייתה בחלקה הצפוני אזור עשיר במים ומיושב. אולם נראה כי מחברי ישעיהו, ירמיהו ואיוב הכירו בשם ערבה רק את חלקו הדרומי של האזור ועל כן הם מזכירים אותה כמקום צחיח שאינו מתאים ליישוב אדם — מקום רע ומקולל, ארץ צייה וצלמוות.

הערבה מופיעה בישעיהו, בירמיהו ובאיוב בעיקר בהקבלה למדבר: ”יִשְׁשׁוּם מְדַבֵּר וְצִיָּה וְתִגְלַ עֲרָבָה” (ישעיהו לה, א)³⁸ ובצירוף אליו או אל המילה צייה:”וְלֹא אָמְרוּ אֵיִה ה' הַמַּעֲלָה אֶתְנוּ מֵאֲרֶץ מִצְרָיִם הַמּוֹלִיךְ אֶתְנוּ בְּמִדְבָּר בְּאֶרֶץ עֲרָבָה וְשׁוֹחָה בְּאֶרֶץ צִיָּה וְצַלְמֹת בְּאֶרֶץ לֹא עֹבֵר בָּהּ אִישׁ וְלֹא יֹשֵׁב אָדָם שָׁם” (ירמיהו ב, ו)⁴⁰.

- 35 על פי הערכים המתאימים באנציקלופדיה מקראית.
- 36 על תמר (תדמר) במלכים א ט, יח, שאינה תמר בערבה, ראו פ' ארצי, "תדמר", שם, ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 432-433. על הצעתו של ב"צ לוריא לזהות את "צנה" (במדבר לה,ד ; יהושע טו, ג) עם תמר ראו לוריא, "צנה — עיר בערבה", בית מקרא יד, ד (תש"ל) עמ' 113-116.
- 37 ר' כהן, י' ישראל, "החפירות בעין חצבה/ תמר המקראית והרומית", קדמוניות 112, עמ' 78-92.
- 38 וכן ישעיהו לה, ו ; מ, ג ; מא, יט ; נא, ג.
- 39 וכן ישעיהו לה, א ; ירמיהו ב, ו ; ג, יב ; נא, מג.
- 40 וכן ירמיהו יז, ו ; ג, יב.

הטוב — השרון הפורח, יהיה לרע — צחיח כערבה: ”אֲבַל אֲמַלְלָה אֶרֶץ הַחֲפִיר לְבָנוֹן קַמַל הָיָה הַשָּׁרוֹן כְּעֲרָבָה וְנֹעַר כְּשֵׁן וְכַרְמֶל” (ישעיהו לג, ט).
בנבואות הנחמה התיאור הפוך: הרע — הערבה הצחיחה שאין בה אדם או צמח, שכולה עצב, יהפוך לטוב — לארץ נחלי מים השופעת עצים ופרחים, ששון ושמחה: ”יִשְׁשׁוּם מְדַבֵּר וְצִיָּה וְתִגְלַ עֲרָבָה” (ישעיהו לה, א) ; ”אָז יִדְלַג כְּאֵיל פֶּסַח וְתָרַן לְשׁוֹן אֶלֶם פִּי נִבְקָעוּ בְּמִדְבָּר מִיַּם וּנְחָלִים כְּעֲרָבָה” (שם, ו)⁴¹.

בנבואות הנחמה משתמש הנביא ירמיהו במילה ערבה לתיאור החורבן שיבוא על אויבי ישראל — עריהם יחרבו ויהיו לערבה שוממה שאיש אינו עובר בה ובוודאי אינו יושב בה: ”הָיוּ עֲרִיָּה לְשִׁמָּה אֶרֶץ צִיָּה וְעֲרָבָה אֶרֶץ לֹא יֹשֵׁב בָּהֶן כָּל אִישׁ וְלֹא יַעֲבֹר בָּהֶן בֶּן אָדָם” (ירמיהו נא, מג). סופם של אויבי ישראל יהיה מדבר צייה וערבה, חורבן ושממה, תכלית האין והרע: ”בּוֹשָׁה אֲמַכֶּם מֵאֵד חֲפָרָה יוֹלֶקְתְּכֶם ; הִנֵּה אֲחִירִית גּוֹיִם מְדַבֵּר צִיָּה וְעֲרָבָה” (שם ג, יב).

נביא הנחמה ישעיהו מתאר את הערבה כמקום שיש ליישר בו מסילה לה'. כפי שגאל את העם

ממצרים והובילים דרך המדבר לארצם, כך יוביל האל את עמו ממקום גלותו בכבל דרך מדבריות

ערב לירושלים: ”קוֹל קוֹרֵא בְּמִדְבָּר פִּנּוּ דְרָךְ ה' יִשְׁרוּ בְּעֲרָבָה מְסֻלָּה לְאַלְהֵינוּ” (ישעיהו מ, ג).

ירמיהו מוכיח את העם על כפיות הטובה כלפי האל שהוליך את אבותיהם ”בְּמִדְבָּר בְּאֶרֶץ עֲרָבָה וְשׁוֹחָה בְּאֶרֶץ צִיָּה וְצַלְמֹת בְּאֶרֶץ לֹא עֹבֵר בָּהּ אִישׁ וְלֹא יֹשֵׁב אָדָם שָׁם” והביאם “אֶל אֶרֶץ הַכַּרְמֶל לְאָכַל פְּרִיָּה וְטוֹבָה” (ירמיהו ב, ו-ז).

אפילו בעלי החיים בערבה הם שוחרי רע ויהיו אמצעי הענישה של האל: ”עַל כֵּן הִפָּס אֲרִיָּה מִיַּעַר וְזָב עַרְבֹת יִשְׁדָּדִם (ירמיהו ה, ו) . הערבה וצמחייתה משמשות אצל ירמיהו גם לתוכחה האישית: ”אֲרוּר הַגֶּבֶר אֲשֶׁר יִבְטַח בְּאָדָם [...] וְהָיָה כְּעֲרֹעַר בְּעֲרָבָה, וְלֹא יִרְאֶה כִּי יָבֹא טוֹב ; וְשָׁכַן חֲרָרִים בְּמִדְבָּר, אֶרֶץ מְלַחָה וְלֹא תִשֵּׁב” (ירמיהו יז, ה-ו).

איוב מתלונן על מעשי הרשעים ועל כך שהם אינם נענשים. הרשעים גוזלים את החמור מהיתומים ואת השור מהאלמנה וגורמים לכך שהאביונים ייטו מהדרך ועניי הארץ יתחבאו כי השורדים, כמו פראים במדבר, ייצאו לפעלם וישחרו לטרף: ”הֵן פְּרָאִים בְּמִדְבָּר יֵצְאוּ בְּפִעֲלָם מְשַׁחְרֵי לַטָּרֶף ; עֲרָבָה לוֹ לְחֹם לְנֹעְרִים” (איוב כד, ה).

האל בתשובתו לאיוב מתאר את נפלאות הטבע שברא: ”מִי שָׁלַח פְּרָא חֲפָשִׁי וּמִסְרוֹת עֲרוֹד מִי פֶתַח ; אֲשֶׁר שָׁמְתִי עֲרָבָה בֵּיתוֹ וּמְשַׁכְּנוֹתָיו מְלַחָה” (איוב לט, ה-ו).

סיכום

הערבה נזכרת במקרא כ־58 פעמים. לדעת רוב החוקרים חבל הארץ הנזכר במקרא בשם ערבה השתרע מים כנרת בצפון ועד ים סוף בדרום, ואילו האזור הנקרא בפינו בשם זה, השוכן בין ים המלח לים סוף, הוא רק חלק מהערבה המקראית. לפי גישה זו הייתה הערבה בחלקה (הצפוני) שופעת מים וצמחייה ומיושבת ואילו חלקה (הדרומי) חם מאוד, צחיח ושומם.

מדוע, אם כן, קיבלה הערבה את הדימוי השלילי שיש לה בפרקי הנבואה והשירה? האם מחברי ישעיהו, ירמיהו ואיוב הכירו רק "ערבה" אחת? אולי בתקופותיהם אכן נקרא בשם ערבה רק האזור עליו הצביע משל במאמרו,⁴² שהוא באמת "אֶרֶץ לֹא יֹשֵׁב בָּהֶן כָּל אִישׁ וְלֹא יַעֲבֹר בָּהֶן בֶּן אָדָם" (ירמיהו נא, מג) ? אם נקבל את הצעתו של אברמסקי כי המושג הכללי ערבה, שפירושו ארץ מישורית לא נושבת ושוממה לחלוטין, עבר תהליך מסוים בו הצטמצם לציון תחומיו של אזור גיאוגרפי אחד, איך מתיישב הדבר עם התפיסה שהשם ערבה מציין גם את כל האזור מִיַּם הכנרת ועד מפרץ אילת, שלא כולו שומם ובלתי מיושב ? על שאלות אלו לא קיבלנו תשובה מְסַפֶּקֶת.

^[1] וכן ישעיהו מא, יט; נא, ג

^[2] לעיל הערה 8